

รูปแบบการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทรา Farmers Development Model of Self-Reliance in Chachoengsao Province

ภคพนธ์ ศาลาทอง¹

Phackaphon Salathong¹

Received 20 ก.พ. 2562 & Retrieved 23 ก.ค. 2562

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพแบบวิธีการศึกษาเฉพาะกรณี มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตและ วิธีการทำนา รวมทั้งค้นหากระบวนการเรียนรู้และรูปแบบการพัฒนาการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนา จังหวัดฉะเชิงเทรา มุ่งเน้นการรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์เจาะลึกเป็นรายบุคคลกับกลุ่มเกษตรกรชาวนาต้นแบบจำนวน 8 คน ทำการสนทนากลุ่มกับตัวแทนกลุ่มเกษตรกรชาวนาต้นแบบและผู้เกี่ยวข้องจำนวน 10 คน รวมทั้งการสังเกตและการจดบันทึกภาคสนาม ใช้การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหาและพรรณนาความ จากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น

ผลการวิจัยพบว่าวิถีชีวิตและวิธีการทำนาจากอดีตและปัจจุบันเป็นไปตามพลวัตความก้าวหน้า ทางการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม มีการเรียนรู้ การแก้ปัญหาและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิต การปลูกข้าวทั้งแบบนาปีและนาปรัง โดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรชาวนาต้นแบบที่ต้องการแสวงหาทางเลือก เพื่อการหลุดพ้นจากปัญหาการทำนาภายใต้หลักคิด การพึ่งตนเอง ส่วนกระบวนการเรียนรู้การพึ่งตนเอง มีองค์ประกอบสำคัญ 4 ส่วน ได้แก่ การรับรู้การพึ่งตนเอง การทำความเข้าใจเพื่อการพึ่งตนเอง การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตและวิธีการทำนา และการมีความสามารถในการแก้ไขปัญหา

สำหรับรูปแบบการพัฒนาการพึ่งตนเอง พบว่ามี 2 ลักษณะ ได้แก่ การพัฒนาวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบพึ่งตนเอง และการพัฒนาวิธีการทำนาเชิงพาณิชย์แบบพึ่งตนเอง ผลที่ได้จากการวิจัยนี้จะเป็นแนวทางการพัฒนาเพื่อยกระดับรายได้และลดปัจจัยการผลิต/ การปลูกข้าวที่ไม่จำเป็นให้แก่กลุ่มเกษตรกรชาวนาที่สนใจรวมทั้งหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

คำสำคัญ: รูปแบบการพัฒนา การพึ่งตนเอง และเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทรา

---

¹ กลุ่มวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลพระนคร
Faculty of Liberal Arts, University of Technology Phra Nakhon.
Email: Phackaphon.s@rmutp.ac.th

Abstract

This research is qualitative research to study specific cases that aims to describe the way of life and the way of farming, including searching for learning process and the self-reliant developmental model of farmers in Chachoengsao province. This is focused on gathering information from in-depth interviews with eight of farmer models individually, and discussions with ten of farmer model representatives and related people including the observations and the field notes. Content analysis and describing were from the phenomenon.

The research found that the way of life and the way of farming from the past and the present was in accordance with the progress of economic and social development together with learning, problem solving and adaptation to production changes as well as both in-season rice and off-season rice. These especially were the farmer models who would like to find alternatives to be free from the farming problems under the principle idea of self-reliant. There were four important components in self-reliance learning process: self-reliance perception, self-reliant understanding, way of life and way of farming modification, and the ability of problem solving. It also found that there were two patterns of self-reliance development: development the way of life in the pattern of life-reliance and development the way of commercial farming in the pattern of life-reliance. The results of this research will be a guideline for development in order to raise income and reduce unnecessary production/rice farming for the interested farmers including all relevant agencies.

Keywords: Development model, Self-reliance and Farmers in Chachoengsao province

ความเป็นมา และความสำคัญของปัญหา

จากการทบทวนปัญหาเกษตรกรชาวนาของคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (วช.) ตามยุทธศาสตร์การวิจัย ของชาติรายประเด็น (2559) พบว่าเกิดจากการมีต้นทุนการผลิตสูง การขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ข้าวดีที่มีคุณภาพ ได้มาตรฐาน การพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวเพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มยังมีน้อย ส่วนใหญ่มีรายได้จากการทำนาต่ำกว่าอาชีพการเกษตรอื่นๆ ไม่สามารถทำ

รายได้ได้อย่างเพียงพอ ไม่ให้ความสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งการรวมกลุ่ม/สถาบันเกษตรกร และยังขาดความรู้ทั้งในด้านระบบการศึกษา โอกาสการเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร การได้รับสวัสดิการจากภาครัฐ รวมทั้งลูกหลานเกษตรกรชาวนาปฏิเสธที่จะสืบทอดอาชีพการทำนาเนื่องจากมีความยากลำบาก รายได้น้อย ขาดสวัสดิการหรือระบบการประกันรายได้ที่เหมาะสม ประกอบกับเกษตรกรชาวนาส่วนใหญ่เป็นผู้

สูงอายุและจำนวนมากหลุดจากฐานชุมชนที่เคยเป็นเจ้าของและต้องเช่าที่นาทำมาหากิน รวมทั้งสภาพดินฟ้าและแหล่งน้ำไม่เอื้ออำนวยต่อการทำนาในปัจจุบัน

ความล้มเหลวและความอ่อนแอดังกล่าวของเกษตรกรชาวนา อาจมีสาเหตุมาจากการสูญเสียสัมพันธภาพที่เป็นปึกแผ่น กล่าวคือมีลักษณะต่างคนต่างอยู่ ต่างประกอบอาชีพที่ขาดความร่วมมือ ร่วมใจ มุ่งความอยู่รอดของตนเองมากกว่าการรวมกลุ่ม มีการอพยพย้ายถิ่นชั่วคราวและถาวร การเอื้ออาทร การแบ่งปันและความรัก ในกลุ่มลดลง นอกจากนี้เกษตรกรชาวนามีสภาพการพึ่งพิงภายนอกสูงทำให้เกิดการสูญเสียการจัดการตนเอง (Self-organization) โดยถูกปัจจัยภายนอกควบคุมและกำหนดความเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นการผลิต การบริโภค ค่านิยม ความเชื่อ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยที่เกษตรกรชาวนามีอำนาจ ในการต่อรองต่ำ หรือมีอิสระในการเลือกและตัดสินใจน้อยหรือไม่มีเลย นอกจากนี้ยังมีสภาพปัญหาอื่น เช่น มีการสูญเสียอำนาจการควบคุมตนเอง (Self-regulation) จึงทำให้เกิดปัญหาต่างๆ รุมเร้า อาทิ การมีหนี้สิน การขาดที่ดินทำกิน ปัญหาลูกหลาน คนชราและเด็กถูกทอดทิ้ง ปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนผลที่ได้รับจากการพัฒนาทั้งด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การศึกษา เทคโนโลยี ทำให้เกษตรกรชาวนาสูญเสียความเป็นตัวของตัวเอง ถูกทำลายหรือถูกละทิ้งในด้านศักยภาพ ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นของตนเองสูญหายไป หรือไม่ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง (อรศรี งามวิทยาพงศ์, 2551)

จากสถานการณ์พัฒนาการเกษตรเพื่อให้เกิดการเติบโตทางเศรษฐกิจและความทันสมัย ได้ส่งผลกระทบหลายประการต่อวิถีชีวิตเกษตรกรชาวนา ทำให้บางกลุ่ม บางพื้นที่เริ่มหันมาทบทวนทิศทางการทำนาและปรับเปลี่ยนวิธีคิดในแบบการพึ่งตนเองและมองเห็นความสำคัญของวิธีการทำนาดั้งเดิม เพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้อย่างยั่งยืน เน้นการพัฒนาการผลิตและการจัดการผลผลิตควบคู่กับการจัดจำหน่ายข้าว เพื่อให้ได้ราคา ทำให้มีรายได้เพิ่มและคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น สอดคล้องกับนักวิชาการและสถาบันหลายแห่งที่ศึกษาพบว่า กระบวนทัศน์หรือวิถีคิด การเปลี่ยนแปลงตนเองของเกษตรกรชาวนาด้วยการออกแบบการผลิต การทดลองต่างๆ โดยมีนักวิชาการภายนอกเป็นผู้ร่วมเสริมการทดลองจนเกิดผลผลิต ผลลัพธ์และผลกระทบต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยเฉพาะการฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองที่เกื้อกูลทั้งชีวิต พืช สัตว์ ดินไม้และธรรมชาติ ขึ้นมาใหม่ ลดการพึ่งพาสารเคมีและหันมาใช้ปุ๋ยชีวภาพและสารธรรมชาติต่างๆ พร้อมกับเกิดองค์ความรู้ ที่มาจากการปฏิบัติหรือการรู้แจ้งเห็นจริงจากการลงมือปฏิบัติที่อาจเรียกว่า “ความรู้พื้นบ้าน” ไม่สามารถทำรายได้เพียงพอ วิธีการทำนาและคุณภาพชีวิตของเกษตรกรชาวนาไทยเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการผลิตอาหารโลกที่ต้องใช้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน และต้องมีทักษะที่ดีในเรื่องที่เกี่ยวกับอาชีพการทำนา การมีสัมพันธภาพที่ดีกับผู้อื่นและการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าในเชิงสัญลักษณ์และความหมายของชีวิตการทำนา หากเกษตรกรชาวนาจะอยู่รอดอย่างมีคุณภาพชีวิตที่ดีพบว่า เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของ

เกษตรกรชาวนา เป็นเกษตรกรก้าวหน้าที่เริ่มมองตนเอง เป็นผู้ประกอบการเกษตรกรที่สามารถพึ่งตนเองได้ (สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมภาคกลาง, 2553)

จังหวัดฉะเชิงเทราเป็นจังหวัดหนึ่งซึ่งส่วนใหญ่มีประชาชนประกอบอาชีพทำนา ทำสวน ถือเป็นรายได้หลักของครัวเรือน มีการรวมกลุ่มกิจกรรมต่างๆ ทั้งที่ประสบความสำเร็จและไม่สำเร็จบ้างในแต่ละชุมชนหรือพื้นที่ โดยเฉพาะภาคการเกษตรปัญหาที่พบ อาทิ ราคาผลผลิตตกต่ำ ต้นทุนทางการเกษตรมีราคาสูง คนว่างงานนอกฤดูกาลผลิต ของใช้ในครัวเรือนมีราคาสูงขึ้น ค่าครองชีพสูง รายได้ต่ำ ปัญหาต่างๆ เหล่านี้ของเกษตรกรชาวนา เป็นปัญหาใหญ่ที่ภาครัฐพยายามหาแนวทางแก้ไขปัญหา แต่ด้วยอัตลักษณ์ของคนในพื้นที่ที่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือซึ่งกันและกันมีวิถีชีวิตเรียบง่ายเป็นสังคมแบบชนบทและดำเนินชีวิตแบบพอเพียงด้วยการพึ่งตนเองจนสามารถแก้ปัญหาดังกล่าวข้างต้น (สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอคลองเขื่อน จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2559) ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยมีความสนใจศึกษาเฉพาะกรณีที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกรชาวนาเพื่อการพึ่งตนเองในการค้นหาความรู้ความจริงถึงวิถีชีวิตและวิถีการทำนา รวมทั้งกระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเอง และบทสรุปถึงรูปแบบการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนา ซึ่งการทำความเข้าใจสิ่งเหล่านี้ น่าเป็นจุดเริ่มต้นที่ดี ในการวางระบบรูปแบบการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาที่เหมาะสม เพื่อให้เกษตรกรชาวนาสามารถมีคุณภาพชีวิตที่ดีอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของกระแสการพัฒนาในปัจจุบันได้ นอกจากนี้

ผลที่ได้จากการศึกษาน่าจะเป็นประโยชน์ต่อหน่วยงานและผู้เกี่ยวข้อง เพื่อนำไปสู่การดำเนินการพัฒนาคุณภาพชีวิตและวิถีการทำนาเพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ รวมถึงใช้ในการตัดสินใจเชิงนโยบายที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกรชาวนาต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อพรรณนาวิถีชีวิตและวิถีการทำนาของเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทรา
2. เพื่อแสวงหากระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทรา
3. เพื่อสืบเสาะหาคำอธิบายรูปแบบการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทรา

ทบทวนวรรณกรรม และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง วิถีชีวิตของเกษตรกรชาวนาไทย

วิถีชีวิตหมายถึง แนวทางการดำเนินชีวิตของคนตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย รวมถึงปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิต ได้แก่ ที่อยู่อาศัย อาหารการกิน เครื่องนุ่งห่มและยารักษาโรค นอกจากนี้วิถีชีวิตหมายถึง ความรู้เรื่องสังคม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา การประพฤติปฏิบัติรวมทั้งการศึกษาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน (กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, 2559) ดังนั้นวิถีชีวิตของเกษตรกรชาวนาไทย หมายถึง การดำเนินชีวิตในด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาหรือการปลูกข้าวซึ่งเป็นพืชหลักของประเทศ เป็นแรงงานสำคัญของภาคการผลิตที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นพลวัตตามความก้าวหน้าทางการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ในอดีตเกษตรกรชาวนาไทยทำนาเพื่อกินเพื่ออยู่ ที่เหลือจึงขาย มีความสุขตามอัตภาพ แต่

เมื่อประเทศให้ความสำคัญเรื่องการส่งออกข้าว เกษตรกรชาวนาไทยต่างมุ่งเน้นการผลิตเพื่อการขายเป็นสำคัญ โดยมุ่งหวังว่าจะร่ำรวยมั่งมีศรีสุข ซึ่งผลกลับตรงข้ามเกษตรกรชาวนาไทยจนลง เจ็บป่วยมากขึ้น มีความสุขน้อยลง พ่อค่านายทุน รวยขึ้น ทั้งนี้เพราะเกษตรกรชาวนาไทย บางคนขาดความรู้ ขาดความพอประมาณและพอเพียง ทำนาไม่หยุดจากที่เคยทำนาปีละคราวเดียว ก็เร่งทำนาหลายๆ ครั้งในหนึ่งปี มีการใช้สารเคมีเพิ่มขึ้นทั้งการใช้ปุ๋ยเคมีและยากำจัดแมลง ที่ทำลงไปหวังเพียงเพื่อ การแข่งขันการผลิตข้าวออกมาให้มากเป็นอย่างนี้ทั่วประเทศ (สำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ (สปรส.), 2545)

ผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมทำให้วิถีชีวิตของเกษตรกรชาวนาไทยที่เรียบง่าย ด้วยการเตรียมดิน เตรียมกล้า การปลูก การใส่ปุ๋ย การดูแลรักษาวัชพืช การกำจัดศัตรูพืช การเก็บเกี่ยว การบริโภคและการขายข้าวเปลือก เปลี่ยนเป็นวิถีชีวิตสมัยใหม่มากขึ้น ทำให้ชีวิตมีความสุขสบายใช้เวลาและแรงงานทำนาน้อยลง มีการใช้เครื่องจักรกลทดแทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์ ใช้ปุ๋ยเคมียาฆ่าแมลงหรือศัตรูพืชอื่นๆ แทนการใช้ปุ๋ยคอก ปุ๋ยอินทรีย์และวิธี การกำจัดแมลงหรือศัตรูพืชตามแบบบรรพบุรุษ ทำให้เกษตรกรชาวนาไทยมีต้นทุนค่าใช้จ่ายในการทำนามากขึ้น ขณะที่รายได้จากการทำนาไม่คุ้มค่ากับการลงทุน จึงทำให้เกษตรกรชาวนาไทยมีหนี้สินเพิ่มขึ้นและจำนวนไม่น้อยที่ต้องสูญเสียที่ดินทำกินไปในที่สุด (สุวัฒน์ เรื่อง ศิลป์, 2557)

จากที่กล่าววิถีชีวิตของเกษตรกรชาวนาไทย เป็นวิถีชีวิตที่มีการเรียนรู้และการแก้ปัญหา

ทั้งจากอดีตและปัจจุบันในการพยายามที่จะปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตการปลูกข้าว โดยเฉพาะกลุ่มที่ทำกรเกษตรแบบเดิมกับกลุ่มที่ต้องการแสวงหาทางเลือกเพื่อการหลุดพ้นจากปัญหาการทำนาภายใต้หลักคิด การพึ่งตนเอง และการนำแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการดำรงชีพและการประกอบอาชีพ

แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง

วิถีชีวิตของเกษตรกรชาวนาไทยต้องเผชิญกับปัญหาการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาอย่างต่อเนื่องภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์และทิศทางการพัฒนาในอนาคต ได้ก่อรูปแบบที่ชัดเจนเพียงพอจะมองเห็นทางเลือกต่างๆ ในการดำรงชีวิตของตนเองอย่างไร ให้สามารถอยู่ได้อย่างมีคุณภาพทั้งด้านทางเศรษฐกิจ สังคม รวมทั้งการมีคุณภาพชีวิตที่ดี โดยเฉพาะการพึ่งตนเองทำให้บางกลุ่มหันมาทบทวนทิศทาง การทำเกษตรและการพัฒนาตนเอง การพึ่งตนเองหมายถึง ความสามารถของคนที่จะช่วยเหลือตนเองให้ได้มากที่สุดโดยไม่เป็นภาระ คนอื่นมากเกินไป มีความสมดุล ความพอดีในชีวิต เป็นสภาวะทางกายที่สอดคล้องกับสภาวะทางจิตที่เป็นอิสระ มีความพอใจในชีวิตที่เป็นอยู่ มีสิ่งจำเป็นปัจจัยสี่พอเพียง เป็นความพร้อมของชีวิตทางร่างกายและจิตใจ นอกจากนี้อาจหมายถึงการจัดชีวิตให้สัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ อย่างเหมาะสมกับคน กับสัตว์ กับธรรมชาติ รอบตัวเรา หรือ การพึ่งตนเอง หมายถึง การมีสวัสดิการและความมั่นคงของชีวิตในปัจจุบันถึงอนาคตที่พร้อมจะตอบสนองเราทันทีโดยที่เราไม่ต้องไปเรียกให้ใครมาจัดสวัสดิการให้หรือให้ใครมาช่วยเหลือ (เสรีพงศ์พิศ, 2553)

หลักการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาตามแนวคิดแนวปฏิบัติที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา ภูมิอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 พระราชทานเพื่อเป็นแนวทางในการดำรงชีวิตและการดำเนินการที่นำไปสู่ความสามารถในการพึ่งตนเองระดับต่างๆ อย่างเป็นขั้นเป็นตอน บนพื้นฐานปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เพื่อลดความเสี่ยงในการเปลี่ยนแปลงของปัจจัยต่างๆ และความผันแปรของธรรมชาติ มีขั้นตอนดำเนินงาน ที่สำคัญ 3 ขั้นตอน (สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ, 2552) ได้แก่

1. ขั้นการผลิตเพื่อพออยู่พอกินและพึ่งตนเองได้ มีจุดมุ่งหมายและเป้าหมาย คือ มีข้าวและอาหารบริโภคเพียงพอตลอดปี มีความมั่นคงในที่อยู่อาศัยทำกิน มีความรัก ความสามัคคีและเอื้ออาทรต่อกัน โดยมีแนวทางดำเนินการดังนี้ (1) การบริหารที่ดินขนาดเล็กให้เกิดประโยชน์สูงสุด (2) การบริหารจัดการน้ำต้องมีน้ำ เพาะปลูกและสำรองไว้ใช้ในฤดูแล้งหรือระยะฝนทิ้งช่วงให้พอเพียง (3) กิจกรรมการเกษตรเพื่อการพออยู่ พอกิน เกษตรกรมีการดำรงชีวิตอย่างพอเพียง สามารถพึ่งตนเอง โดยเฉพาะการปลูกข้าวต้องพิจารณาคัดเลือกพันธุ์และเทคโนโลยีการผลิตที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ รวมถึงวิถีชีวิตของเกษตรกร และสนับสนุนให้ปลูกพืชหลายอย่างหรือผลัดปลูกพืชไร่ พืชสวน พืชผัก สมุนไพร ฯลฯ ในลักษณะไร่นาสวนผสมเพื่อบริโภค เป็นการลดค่าใช้จ่าย ถ้าเหลือให้แบ่งปันหรือนำไปจัดจำหน่าย

2. ขั้นการรวมพลังและร่วมแรงกันในรูปแบบกลุ่มหรือสหกรณ์ อันเป็นการสร้างความเข้มแข็ง

ของชุมชน ได้แก่ การผลิต (การเตรียมดิน การจัดหาน้ำหรือพันธุ์พืช ฯลฯ) การตลาด (ลานตากข้าว ยุ้งข้าว เครื่องสีข้าว การจัดจำหน่ายผลผลิต) การเป็นอยู่ (อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต สวัสดิการ (สาธารณสุขและสุขอนามัย กองทุนกู้ยืมฯ) การศึกษา (สถานศึกษาทุนการศึกษา) สังคมและศาสนา

3. ขั้นการติดต่อประสานเพื่อหาแหล่งทุน แหล่งเงิน เช่น ธนาคาร บริษัท ห้างร้าน เอกชน เพื่อช่วยเหลือ ในการลงทุน การประกอบอาชีพและการพัฒนาคุณภาพชีวิต ทั้งนี้ฝ่ายเกษตรกรและฝ่ายธนาคารหรือบริษัทเอกชนจะได้รับผลประโยชน์ร่วมกัน

ที่กล่าวข้างต้นเป็นหลักการสำคัญของทฤษฎีใหม่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา ภูมิอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงเน้นย้ำเพื่อที่จะให้ประชาชนมีโอกาสทำเกษตรกรรมให้พอกินมีระบบการผลิตบนพื้นฐานปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงที่เน้นการดำรงชีวิตให้อยู่ในความพอดี ไม่เดือดร้อน สามารถอุ้มชูตนเองได้ โดยการสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจของตนเองให้ดีเสียก่อน

แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้

การแสวงหาความรู้ความจริงเกิดขึ้นมาพร้อมกับมนุษย์ซึ่งมีความสนใจในสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัว ผ่านการมองเห็น การได้ยิน การสัมผัส การรับรสและการได้กลิ่น ทั้งนี้เพื่อความอยู่รอดและการดำรงชีวิต เป็นการค้นหาความรู้ความจริงที่มาจากเหตุการณ์หรือประสบการณ์ ผ่านการบอกเล่าจากรุ่นสู่รุ่นเป็นความเชื่อ เป็นลัทธิ ประเพณี แต่เมื่อเวลาเปลี่ยนไปการค้นหาความรู้ความจริงของมนุษย์ เริ่มมีระบบมีเหตุผลมากขึ้น และปัจจุบันพัฒนาเป็นวิทยาศาสตร์ทำให้มนุษย์

ได้รับการพัฒนารวมทั้งวิธีการคิดอย่างมีเหตุมีผล และสร้างสรรค์ การแสวงหาความรู้ความจริง คือ ระบบของความคิด ความเชื่อพื้นฐานที่ชี้นำการกระทำ ผ่านการโต้แย้งหรือ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดความกระจ่างหรือความเข้าใจ อาจเรียกอีกนัยหนึ่งว่าการเรียนรู้ (กาญจนา เกรียงชัย, 2558) อุทัย ดุลยเกษม (2545) ได้สรุปขั้นตอนการสร้างกระบวนการเรียนรู้ไว้ 3 ขั้นตอน ได้แก่ ขั้นการรับรู้ (Reception level) ขั้นทำความเข้าใจ (Comprehension level) และขั้นการปรับเปลี่ยน (Transformation level) มีรายละเอียดดังนี้

1. ขั้นการรับรู้ (Reception level) หมายถึง ขั้นตอนพื้นฐานที่บุคคลรับเอาข้อมูลข่าวสารและองค์ความรู้ต่างๆ จากแหล่งความรู้ที่หลากหลายผ่านทางสัมผัส คือ หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ เข้ามาสัมผัสไว้เป็นประสบการณ์ของตนเอง เป็นเพียงจุดเริ่มต้นของกระบวนการทั้งหมด

2. ขั้นทำความเข้าใจ (Comprehension level) เป็นขั้นตอนที่สำคัญมาก เพราะถ้ามนุษย์รับข้อมูลข่าวสารมาแล้วไม่มีความเข้าใจก็ไม่มีประโยชน์จึงต้องสามารถมองเห็นถึงความหมายและความเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ของข้อมูลหรือความรู้ต่างๆ ที่ตนเองรับรู้ หรือมีประสบการณ์มาในระดับที่สามารถอธิบายในเชิงเหตุผลได้ ดังนั้นเมื่อมนุษย์มีความสามารถเพียงรับรู้ข้อมูลของอีกฝ่ายแต่ไม่สามารถทำความเข้าใจในความหมาย ความรู้สึกนึกคิดของผู้สื่อสารข้อมูลนั้นมาให้เรา กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นเพียงความผิวเผินอยู่ในระดับการรับรู้ ให้ผ่านไปเท่านั้น แต่ถ้าต่างฝ่ายรับรู้ด้วยความเข้าใจ จะทำให้ระบบคิดที่เกิดขึ้นภายในตนเองทำงาน

สามารถวิเคราะห์ แยกแยะ เชื่อมโยงและอธิบายเหตุผลได้หลังจากเกิดความเข้าใจทั้งความรู้สึกนึกคิดของตนเองและความรู้สึกนึกคิดของผู้อื่น

3. ขั้นการปรับเปลี่ยน (Transformation level) เป็นขั้นสุดท้ายของกระบวนการเรียนรู้ที่แท้จริง เพราะเมื่อรับข้อมูลข่าวสารมาแล้ว ต้องมีการทำความเข้าใจอย่างถูกต้อง ถึงจะนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงขึ้นในตัวเรา ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงวิถีคิด การเปลี่ยนแปลงระบบคุณค่าทัศนคติ การปรับเปลี่ยนท่าที และในที่สุดเกิดการปรับเปลี่ยนพฤติกรรม (ฉันทนา โสวัตร, 2553)

กระบวนการเรียนรู้เป็นกลไกสำคัญของมนุษย์ที่ใช้ในการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ มีองค์ประกอบที่สำคัญ ได้แก่ กระบวนการคิดและจินตนาการ องค์กร/ชุมชนแห่งการเรียนรู้ และกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และการจัดการ โดยเฉพาะการเรียนรู้จากการพึ่งตนเองเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลง เป็นการเรียนรู้บนฐานชีวิตจริงที่ได้ทำเองและมีการนำไปใช้ในกระบวนการพัฒนาชุมชนและเครือข่าย ประกอบด้วย การเรียนรู้ตนเอง การเรียนรู้ปัญหาและการเรียนรู้ทรัพยากร

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) แบบวิธีการศึกษาเฉพาะกรณี (Case study) มุ่งเน้นการเจาะลึกและทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์จริงของกลุ่มเกษตรกรชาวนากับการพึ่งตนเองในบริบท ที่มีความโดดเด่นหรือแตกต่างจากกลุ่มเกษตรกร

ชาวนาอื่นๆ โดยทำการศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มเกษตรกร ชาวนาดันแบบ ที่ประสบความสำเร็จจนได้รับการยอมรับ ประกอบด้วยกลุ่มเกษตรกรสังกัด ศูนย์เรียนรู้การเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตสินค้าเกษตร (ศพก.) ระดับอำเภอในจังหวัดฉะเชิงเทรา โดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรชาวนาผู้ปลูกข้าว ปลอดภัย/ปลอดภัย มี การกำหนดขอบเขตของการวิจัยอยู่ภายใต้กรอบแนวคิดและเนื้อหาที่ศึกษา ใช้ระยะเวลาการศึกษาประมาณ 12 เดือน เพื่อค้นหาคำตอบและติดตามสังเกตพฤติกรรมและ กิจกรรมในการทำงาน

กรอบแนวคิดการวิจัย

ผู้วิจัยกำหนดกรอบแนวคิดการวิจัย เบื้องต้นโดยสังเคราะห์จากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ หลักพิจารณาวิถีชีวิตของกรมส่งเสริมวัฒนธรรม (2559) หลักคิดการพึ่งตนเองของสัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2550) และโกวิทย์

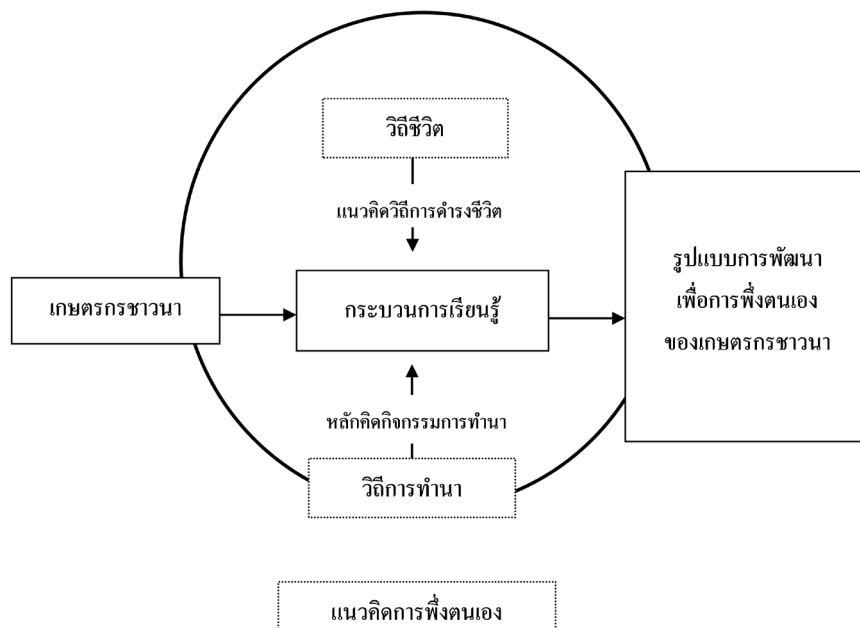
พวงงาม (2553) รวมทั้งหลักคิดกระบวนการเรียนรู้ของอุทัย ดุลยเกษม (2545) ในการค้นหาปรากฏการณ์ ดังภาพ 1

วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยได้ออกแบบการศึกษาที่ครอบคลุมประเด็นหลัก คือ

1.การเลือกพื้นที่ (สนาม) วิจัย

การวิจัยนี้ทำการศึกษาในพื้นที่จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นจังหวัดหนึ่งซึ่งมีเกษตรกรชาวนาดันแบบที่ประสบความสำเร็จจนได้รับการยอมรับในด้านการทำนาข้าวที่โดดเด่น นอกจากนี้เป็นพื้นที่ที่มีการปลูกข้าวหลากหลายรูปแบบ มีศูนย์เรียนรู้ที่ให้ความรู้แก่ผู้สนใจจำนวนมาก มีปรากฏการณ์และข้อมูลที่สะท้อนถึง การพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนา จากการพูดคุยกับเจ้าหน้าที่/เกษตรกรชาวนาเบื้องต้นถึงความสำเร็จ ในการประกอบอาชีพการทำนา นอกจากนี้

ภาพ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

นี้เป็นพื้นที่ที่สามารถเข้าถึงและดำเนินการวิจัยได้อย่างต่อเนื่องสามารถเดินทางแบบเข้าไปเย็นกลับ และยังมีผู้ประสานงานในพื้นที่ทำให้การวิจัยมีความสะดวกในการเก็บรวบรวมข้อมูลและติดตามความก้าวหน้าได้

2. การเข้าพื้นที่ (สนาม) วิจัย

เริ่มด้วยการติดต่อกับบุคคลหรือกลุ่มกรณีศึกษา ด้วยการผ่านผู้ประสานงานในพื้นที่แล้วต่อยอด การดำเนินสัมพันธภาพกับผู้เกี่ยวข้องเพื่อสร้างความไว้วางใจ โดยการแนะนำตัวว่าผู้วิจัยเป็นใคร มาทำไม เพื่ออะไร จะเป็นประโยชน์อย่างไร ตลอดจนเหตุผลที่ผู้วิจัยเลือกศึกษาในพื้นที่แห่งนี้และก่อนที่ผู้วิจัยจะลงพื้นที่ ผู้วิจัยได้ส่งหนังสือแนะนำตัว พร้อมชี้แจงเหตุผลของการเข้ามาพบปะ พูดคุย รวมถึงการส่งโครงการวิจัย ฉบับย่อและข้อคำถามการสัมภาษณ์ล่วงหน้า

3. การเลือกแหล่งข้อมูล

การเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key information) ซึ่งผู้วิจัยเลือกผู้ที่มีประสบการณ์หรือเกี่ยวข้องโดยตรงกับปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษา โดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรชาวนาผู้ปลูกข้าวปลอดสารหรือข้าวปลอดภัย เป็นกลุ่ม ที่มีลักษณะเด่นทั่วไป (Paradigmatic case) ซึ่งสะท้อนภาพรวมของเหตุการณ์ที่ศึกษา และใช้เทคนิคการเลือก จากลักษณะเฉพาะที่ไม่เหมือนใคร (Typical case sampling) คือ กลุ่มเกษตรกรชาวนาที่ประสบความสำเร็จ จากการทำนาด้วยการพึ่งตนเองจนเป็นที่ยอมรับ

4. การรวบรวมข้อมูล

เนื่องจากเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยเป็นเครื่องมือที่มีความสำคัญและทำให้ได้ซึ่ง

ข้อมูลที่ต้องการ ดังนั้นจึงทำการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเองในการค้นหาและอธิบายถึงรูปแบบการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนา ภายใต้จรรยาวิชาชีพอิจัยและแนวปฏิบัติของสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2555) ใช้การสัมภาษณ์เจาะลึกเป็นรายบุคคลแบบไม่เป็นทางการ (Informal interview) จำนวน 8 คน รวมทั้งทำการสนทนากลุ่มกับผู้แทนเกษตรกรชาวนาและเจ้าหน้าที่จำนวน 10 คน ร่วมกับการสังเกตและการจดบันทึกภาคสนาม โดยได้ขอความยินยอมทั้งก่อนลงพื้นที่เก็บข้อมูล, ระหว่างการเก็บข้อมูลในพื้นที่, ก่อนออกจากพื้นที่เก็บข้อมูล และหลังจากออกจากพื้นที่เก็บข้อมูลแล้วเพื่อป้องกันความคลาดเคลื่อนที่อาจเกิดขึ้นกับผู้ให้ข้อมูล

5. การวิเคราะห์และการสรุปผลข้อมูล

สำหรับการวิเคราะห์ ข้อมูลจะใช้แนวทางของ Strauss and Corbin (1994) เป็นการนำข้อมูลต่างๆ ที่ได้จากการลงภาคสนามมาวิเคราะห์ และสังเคราะห์เปรียบเทียบเหตุการณ์ แยกแยะข้อมูลออกเป็นหมวดหมู่ตามประเด็นที่กำหนด รวมถึงใช้หลักการสามเส้า (Triangulation) มาตรวจสอบความถูกต้อง ความตรงของข้อมูลระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้ข้อมูลเพื่อให้ผลการวิจัยนั้นมีความน่าเชื่อถือและมีความสมบูรณ์ของข้อมูลเพิ่มขึ้น โดยทำการเชื่อมโยงข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์ สรุปเป็นเนื้อหา รวมทั้งคุณลักษณะร่วมที่มีความหมายต่อการค้นหารูปแบบการพัฒนาซึ่งสะท้อนให้เห็นแนวทางร่วมที่น่าจะเป็นไปได้ของการพัฒนาเกษตรกรชาวนาในจังหวัดฉะเชิงเทรา และนำเสนอข้อค้นพบใน

รูปตาราง (Miles and Huberman, 1994) ประกอบข้อความบรรยายเพื่อความชัดเจน มากขึ้น

ผลการวิจัย

ตอนที่ 1 วิถีชีวิตและวิถีการทำนาของเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทรา

วิถีชีวิตในอดีตและปัจจุบันของเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทราเมื่อพิจารณาด้านรายได้/ต้นทุนการปลูกข้าวค่อนข้างต่ำมากเมื่อเทียบกับปัจจุบันเพราะใช้แรงงานคนในครอบครัวเป็นหลัก ปัจจุบันการทำทุกอย่างต้องเป็นค่าจ้าง ต้องเป็นผลประโยชน์จะทำให้การทำนานั้นสำเร็จลุล่วง นอกจากนั้นการปลูกข้าวในอดีตเป็นการปลูกเพื่อบริโภคเหลือแล้วจึงขาย แต่ปัจจุบันเกษตรกรชาวนาส่วนใหญ่ปลูกข้าวเพื่อขายแล้วนำเงินที่ได้ไปซื้อข้าวที่มีคุณภาพจากที่อื่นมารับประทาน ด้านการเพาะปลูก ในอดีตนั้นการทำนาค่อนข้างยากลำบากกว่าปัจจุบัน หากย้อนภาพการทำนาพบว่าเป็นการทำนาครั้งเดียวต้องรอฤดูกาล ผลผลิตก็น้อย ต้องใช้แรงงานของคน แรงงานสัตว์เป็นหลัก ลูกหลานครอบครัวชาวนาไม่สุขสบายเหมือนปัจจุบันที่ไม่ต้องช่วยเหลือพ่อแม่ มีหน้าที่เรียน ทุกอย่างสามารถจ้างแรงงานได้ การเพาะปลูกข้าวในปัจจุบันไม่ได้มุ่งเน้นที่คุณภาพของข้าวเท่าที่ควร แต่เป็นการมุ่งเน้นเชิงปริมาณการผลิตเพื่อการขายเท่านั้นรวมทั้งขั้นตอนการปลูกข้าวไม่มีความสลับซับซ้อนมากนัก ด้านครอบครัว/สังคม ในอดีตการทำนาเน้นการร่วมแรงร่วมใจให้การทำนาเป็นไปด้วยความราบรื่นมีการช่วยเหลือเอื้อเฟื้อต่อกัน ข้าวที่ปลูกได้ในอดีตจึงเป็นข้าวที่มีคุณภาพ มีจิต

วิญญาณของชาวนา มีเรื่องเล่าที่ผ่านประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อต่างๆ ร้อยเรียงผ่านเมล็ดข้าวทุกเมล็ด แต่ในปัจจุบันค่อนข้างพบเห็นได้ยาก พ่อแม่ไม่ยอมให้ลูกหลานทำการเกษตรปลูกพืช ปลูกไร่ ทำนา แต่อยากเห็นลูกหลานมีความมั่นคงในอาชีพอื่นๆ มากกว่า รวมทั้งคนหนุ่มสาวในครอบครัวเกษตรกรก็ไม่สนใจที่จะทำการเกษตรต่อจากรุ่นพ่อแม่เช่นเดียวกัน ด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น/เทคโนโลยี ในอดีตการทำนาจากการถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญา จากการศึกษาปฏิบัติของคนรุ่นหนึ่งมาสู่คนรุ่นหนึ่งในครอบครัว มีการถ่ายทอดและสืบทอด ที่ผ่านการเรียนรู้จากประสบการณ์ชีวิตจริง ผ่านความยากลำบากใช้แรงกาย ความอดทน ความมีน้ำใจจิตใจของคนในครอบครัวและชุมชน เรียนรู้ แก้ปัญหาและพัฒนาโดยอาศัยธรรมชาติและควบคุมด้วยธรรมชาติ ปัจจุบันการทำนาไม่สามารถถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งได้ เพราะเนื่องจากคนในรุ่นปัจจุบันไม่เห็นความสำคัญของการทำนาเหมือนเช่นในอดีต ภาพการทำนาในปัจจุบันเป็นภาพความสะดวกสบาย มีการใช้เทคโนโลยีและอุปกรณ์ที่มีความก้าวหน้า ใช้เครื่องจักรเครื่องมือที่ทันสมัยมาช่วยทุ่นแรง ไม่ต้องมีความรู้แค่มีทุนที่สามารถจ้างแรงงานก็ทำนาปลูกข้าวได้ วิถีการทำนาของเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อพิจารณาในด้านลักษณะการปลูกข้าว มีทั้งการปลูกข้าวแบบนาปีและการปลูกข้าวนาปรัง เป็นลักษณะแบบนาหว่านน้ำตาม ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับขั้นตอน การเตรียมดินก่อนเพาะปลูก ลักษณะของดินที่ทำนาเป็นดินเหนียวมีบางพื้นที่เป็นดินร่วนปนทราย ใช้แหล่งน้ำจากชลประทานหรือคลองส่งน้ำจากเขื่อนสิียด

พันธุ์ข้าวที่ใช้ทำเพาะปลูกมีหลากหลายพันธุ์ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ ภูมิอากาศและแหล่งน้ำที่ใช้ ส่วนใหญ่นิยมปลูกข้าวพันธุ์ปทุมธานี 1 การปลูกข้าวของเกษตรกรชาวนา เป็นการปลูกข้าวเพื่อขายหรือเชิงพาณิชย์ และมีการแบ่งเก็บไว้บางส่วนเพื่อการบริโภคสำหรับคนในครอบครัว ส่วนขั้นตอนการปลูกข้าว จำแนกออกได้เป็น (1. ขั้นตอนการเตรียมดิน (2. ขั้นตอนการหว่านข้าว (3. ขั้นตอนการดูแลรักษา (4. ขั้นตอนการตัด/ออกรวง และ (5. ขั้นตอนเก็บเกี่ยว/สีข้าว

ตอนที่ 2 กระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทรา

องค์ประกอบสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ได้แก่ 1. การรับรู้เพื่อการพึ่งตนเอง มี 3 ลักษณะ คือ 1.1 การรับรู้เกี่ยวกับความเป็นตัวตนของเกษตรกรชาวนาว่าทุกคนมาจากครอบครัวชาวนาคลุกคลีอยู่กับวิถีเกษตรกรรมมาตั้งแต่เกิดตลอดทั้งชีวิตเป็นอาชีพยากลำบากไม่สุขสบายเมื่อเทียบกับปัจจุบัน 1.2 การรับรู้เกี่ยวกับการจัดการตนเองว่า การที่ทุกคนประสบความสำเร็จเป็นเกษตรกรต้นแบบได้นั้นเนื่องมาจากทุกคนมีการปรับเปลี่ยนตนเอง กล่าวที่จะเรียนรู้ ค้นหาทดลองสิ่งใหม่ๆ เพื่อให้การทำงานและผลผลิตที่ได้มีคุณภาพและมีปริมาณเพิ่มขึ้น 1.3 การรับรู้เกี่ยวกับการพัฒนาตนเองเป็นสิ่งสำคัญในโลกปัจจุบัน แต่ถึงอย่างไรการพัฒนาตนเองควรอยู่บนพื้นฐานรากเหง้าของวัฒนธรรมท้องถิ่นเพราะเมื่อมีความทันสมัยเข้ามา มีการใช้เทคโนโลยีและอุปกรณ์ต่างๆ มาช่วยทุ่นแรงนั้นในบางอย่าง อาทิ ด้านวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่นอาจเลือนหายไป 2. การทำความเข้าใจเพื่อการพึ่งตนเอง มี 2 ลักษณะ ได้แก่ 2.1. การทำความเข้าใจเกี่ยวกับ

วิถีชีวิตเพื่อการพึ่งตนเองเป็นความสามารถของเกษตรกรชาวนาที่จะช่วยเหลือตนเองให้ได้มากที่สุด โดยไม่เป็นภาระคนอื่นมากเกินไป มีความพอประมาณ มีเหตุมีผล มีภูมิคุ้มกันบนพื้นฐานความรู้และคุณธรรมในวิถีการดำรงชีวิตและวิถีการทำงาน 2.2 การทำความเข้าใจเกี่ยวกับความสำคัญในการพึ่งตนเอง ว่าการพึ่งตนเองเป็นปัจจัยหนึ่งที่จะช่วยให้เกษตรกรชาวนาทุกคนสามารถหลุดพ้นกับดักการปลูกข้าวที่มีต้นทุนสูงและการมีรายได้เพิ่มจากการขายข้าวที่มีคุณภาพด้วยการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมปลูกข้าวและทัศนคติในการพัฒนาตนเองจากหลักการคิด การกระทำ การแก้ปัญหา การเรียนรู้ การทดลอง รวมทั้งการมีส่วนร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากภายในพื้นที่และนอกพื้นที่ การเพิ่มผลผลิตและคุณภาพของข้าว 3. การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตและวิถีการทำงานเพื่อการพึ่งตนเอง ในความเป็นจริงเกษตรกรชาวนามีการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตและวิถีการทำงานอยู่ตลอดเวลาตามการพัฒนาของประเทศ ซึ่งแต่เดิมเกษตรกรชาวนาเริ่มต้นจากการปลูกข้าวเพื่อทำกิน ต่อมาจึงขยายผลมาเป็นการปลูกข้าวเพื่อขาย แต่ถึงอย่างไร การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตและวิถีการทำงานต้องไม่กระทบกับภูมิปัญญาท้องถิ่น 4. การมีความสามารถในการแก้ไขปัญหาเพื่อการพึ่งตนเอง ส่วนหนึ่งต้องมาจากการแก้ปัญหาด้วยตนเองก่อน ต้องเรียนรู้และกระทำกับสิ่งที่เราทำอยู่ หากเกิดปัญหาก็ค่อยแก้ปัญหาขึ้นไปทีละขั้นตอน หากปัญหานั้นมีความยุ่งยาก ซับซ้อนจึงขอความช่วยเหลือและเรียนรู้จากผู้อื่น

ตอนที่ 3 รูปแบบการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาจังหวัดฉะเชิงเทรา

มี 2 ลักษณะ ได้แก่ (1) การพัฒนาวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบพึ่งตนเอง โดยอาศัย (1.1) การพึ่งพาความรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นการพึ่งพาในลักษณะที่ถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น จากการเรียนรู้ที่มาจากประสบการณ์ของตนเอง การลองผิดลองถูก และการจดบันทึกบอกเล่าเรื่องราวผ่านศูนย์การเรียนรู้/แหล่งเรียนรู้ (1.2) การพึ่งพาความรู้จาก การบริหารจัดการตนเอง เป็นการเรียนรู้ที่เริ่มจากปรับเปลี่ยนตนเองเพื่อค้นหาสิ่งใหม่ๆ ในการทำนาและเพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดี มีคุณภาพ ด้วยการศึกษาดูตัวอย่างแปลงนาของตนเองหรือแปลงนาสาธิต เรียนรู้ถึงวิธีการลดต้นทุนการปลูกข้าวในทุกขั้นตอนของการปลูกข้าว (1.3) การพึ่งพาความรู้จากกลุ่ม/เครือข่ายทางการเกษตร เป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกลุ่ม/เครือข่ายซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาการปลูกข้าวเพื่อให้ได้คุณภาพและผลผลิตของข้าวที่ดี เป็นการช่วยลดความเปราะบางหรือช่องโหว่ของความอ่อนแอของเกษตรกรชาวนาทั้งในด้านการแลกเปลี่ยนหรือการใช้ทรัพยากรร่วมกัน การแลกเปลี่ยนทุนความรู้ ทักษะความสามารถโดยผ่านแหล่งเรียนรู้หรือศูนย์การเรียนรู้ในพื้นที่ (2) การพัฒนาวิถีการทำนาเชิงพาณิชย์แบบพึ่งตนเอง โดยใช้หลักวิธีการ ปลูกข้าวอย่างยั่งยืนเพื่อความอยู่รอด ได้แก่ (2.1) ด้านเศรษฐกิจ ต้องเริ่มจากการปรับเปลี่ยนทัศนคติและพฤติกรรมการปลูกข้าวของตนเอง ด้วยการมองว่าในทุกขั้นตอนของการปลูกนั้นอะไรบ้างที่สามารถจะลดต้นทุนได้บ้าง (2.2) ด้านสิ่งแวดล้อม การปลูกข้าวเชิงพาณิชย์เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะนั่นคือ แหล่งรายได้หลัก แต่เกษตรกรชาวนาควรสร้างความตระหนักด้วยการปลูกข้าว

เชิงพาณิชย์บนพื้นฐานการลด ละใช้สารเคมีที่ไม่จำเป็นลง มีความรับผิดชอบต่อสังคมหรือผู้บริโภค (2.3) ด้านวิถีชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น ด้วยการนำทฤษฎีของในหลวงรัชกาลที่ 9 มาใช้ คือ การแก่งน้ำ แก่งข้าว แก่งดิน เป็นการเรียนรู้ด้วย วิถีธรรมชาติ สามารถประยุกต์ใช้เทคโนโลยีและอุปกรณ์ที่ทันสมัยได้ ทำให้เกิดความเข้มแข็งสามารถสร้างคุณภาพของข้าวที่เกษตรกรชาวนาปลูกให้มีคุณภาพดีขึ้น

อภิปรายผล

วิถีชีวิตของเกษตรกรชาวนา เมื่อพิจารณาจากความหมายของสำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ (สปรส.) (2545) ที่ระบุว่าวิถีชีวิตของเกษตรกรชาวนาไทย หมายถึง การดำเนินชีวิตในด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาหรือการปลูกข้าวมีการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นพลวัตตามความก้าวหน้าทางการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ในอดีตเกษตรกรชาวนาไทยทำนาเพื่อกินเพื่ออยู่ เหลือแล้วจึงขาย ใครมีนามากทำข้าวได้มากก็ขาย พออยู่ได้ไม่ร่ำรวย แต่ก็มีความสุขตามอัตภาพ และเมื่อประเทศให้ความสำคัญเรื่องการค้าส่งออกข้าว เกษตรกรชาวนาไทยต่างมุ่งการผลิตเพื่อการขายเป็นสำคัญ มุ่งหวังว่าเกษตรกรชาวนาจะร่ำรวย มีความสอดคล้องกับผลการศึกษาที่ได้ศึกษามานั้นทั้งด้านวิถีชีวิตและวิธีการทำนาของเกษตรกรชาวนาไม่ว่าความเป็นพลวัตของการพัฒนาประเทศจะเป็นอย่างไร วิถีชีวิตและวิธีการทำนาของเกษตรกรชาวนายังคงมีสภาพปัญหาที่ไม่แตกต่างกันโดยเฉพาะปัญหาด้านรายได้/ราคาข้าว ด้านการเพาะปลูก ด้านครอบครัว/สังคม และด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น/

เทคโนโลยี ทั้งนี้ภาครัฐต่างให้ความสำคัญกับการส่งออกในเชิงปริมาณหรือตัวเลขการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ จนละเลย วิถีชีวิตของเกษตรกรชาวนาอย่างเช่นในอดีต มีความสอดคล้องกับ Abdullah et al. (2013) ที่ศึกษาปัญหาและพฤติกรรมของเกษตรกรชาวนาที่ต้องเผชิญ กรณีศึกษาประเทศปากีสถาน พบว่าเกษตรกรชาวนาต้องเผชิญกับปัญหาในระยะต่างๆ ของการปลูกข้าว เช่น ปัญหาการผลิตข้าว ได้แก่ ราคาปุ๋ยที่สูงและปัญหาการปลอมแปลงปุ๋ย การขาดแคลนแหล่งน้ำเพื่อการเพาะปลูก ราคาวัตถุดิบการเพาะปลูกที่สูง ค่าเช่าเครื่องจักรกลการเกษตรมีราคาค่อนข้างสูง ปัญหาขาดการให้คำปรึกษาและการบริการ รวมทั้งการขาดสินเชื่อการเงินจากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าการทำงาน of เกษตรกรชาวนาไม่ว่าจะอยู่ในภูมิภาคใดหรือประเทศใดต่างมีลักษณะปัญหาที่คล้ายคลึงกัน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการปลูกข้าวของเกษตรกรชาวนาต่างมีขั้นตอนที่เหมือนกัน หรืออาจมีลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่มีความใกล้เคียงกัน รวมทั้งปัจจัยภายนอกในนี้ได้แก่ ตลาดรับซื้อซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในกลุ่มประเทศหรือทวีปเดียวกันที่สามารถกำหนดตราคารับซื้อให้สูงหรือต่ำ โดยที่ประเทศต้นทางหรือประเทศผู้ผลิตไม่สามารถต่อรองได้ จึงทำให้ราคาข้าวที่ขายค่อนข้างต่ำ ขณะที่ต้นทุนการผลิตบางอย่างต้องนำเข้ามีราคาสูงเหล่านี้เป็นปัจจัยที่เกษตรกรชาวนาแต่ละประเทศควบคุมได้ยาก

กระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนา มีองค์ประกอบสำคัญได้แก่ (1) การรับรู้เพื่อการพึ่งตนเอง (2) การทำความเข้าใจเพื่อการพึ่งตนเอง (3) การปรับเปลี่ยนวิถี

ชีวิตและวิถีการทำงานเพื่อการพึ่งตนเอง (4) การมีความสามารถในการแก้ไขปัญหาเพื่อการพึ่งตนเอง พบว่ามีความสอดคล้องตามความหมายของสุวิธิตา จรุงเกียรติกุล (2558) ที่ว่าการเรียนรู้ (Learning) ถือได้ว่าเป็นก้าวแรกของการพัฒนาตนเองที่สำคัญอย่างยิ่งสำหรับการดำเนินชีวิตการทำงาน และการอยู่รวมกันกับผู้อื่นในสังคมอย่างสันติสุข การเรียนรู้ คือ กระบวนการที่ทำให้คนเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ความคิดและการกระทำซึ่งสามารถเรียนรู้ได้จากการได้ยิน การสัมผัส การอ่าน การถาม การใช้เทคโนโลยี ฯลฯ ทั้งนี้เพราะว่าในกระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนานั้นเป็นการเรียนรู้เพื่อให้รู้ (Learning to know) การเรียนรู้เพื่อนำไปทำ (Learning to do) การเรียนรู้เพื่อให้ใช้ชีวิตร่วมกับคนอื่น (Learning to life together) และการเรียนรู้เพื่อให้เป็นคนที่มีสมบูรณ์ (Learning to be) กระบวนการสร้างความรู้ การใช้ความรู้และการสืบทอดเผยแพร่ขยาย จึงเป็นกระบวนการที่ไม่หยุดนิ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อให้เกษตรกรชาวนา/กลุ่มยังคงสามารถจัดการตนเองได้ ท่ามกลาง การเปลี่ยนแปลง นั้นแสดงให้เห็นว่าจากผลการศึกษาดังกล่าวกระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาที่ประสบความสำเร็จ นั้น ต้องเริ่มจากการรับรู้ถึงปัญหา/ความเปราะบาง และวิธีแก้ปัญหาของเกษตรกรชาวนา ต้องทำความเข้าใจถึงผลที่ได้รับหลังจากการแก้ปัญหา/ความเปราะบางนั้น รวมทั้งต้องปรับปรุงผล ที่ได้รับและหาแนวทางความสำเร็จสู่ความยั่งยืน ด้วยการนำสิ่งเก่า สิ่งที่ดีที่มีอยู่ในท้องถิ่น ซึ่งเป็นทั้งวิถีชีวิตและวิถีการทำงานร่วมกับสิ่งใหม่นั้นคือเทคโนโลยี

รูปแบบการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนา ผลศึกษาพบว่า มี 2 ลักษณะ ได้แก่ (1) การพัฒนาวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบพึ่งตนเอง ควรยึดหลักความพอเพียง ความสมดุล และความพอดีในชีวิต โดยอาศัยการพึ่งพาความรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น การพึ่งพาความรู้จากการบริหารจัดการตนเอง การพึ่งพาความรู้จากกลุ่ม/เครือข่ายทางการเกษตรมีความสอดคล้องกับโกวิท พวงงาม (2553), สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2550) และ เสรี พงศ์พิศ (2553) ที่ว่าการพึ่งตนเองเป็นความสามารถในการดำรงชีวิตอย่างอิสระโดยไม่เป็นภาระของคนอื่น มากเกินไป จากที่กล่าวแสดงให้เห็นว่าการพัฒนาวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนานั้นเป็นแนวทางหนึ่งของการพัฒนาที่อยู่บนพื้นฐานปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง มีการบริโภคและการผลิตอยู่บนพื้นฐานของความพอประมาณ ความมีเหตุผล มีความสมดุล สามารถพร้อมรับปรับตัวป้องกันต่อ การเปลี่ยนแปลงอย่างมีสติ ปัญญาและมีความรอบคอบ มีการดำเนินชีวิตตามฐานะ ตามอัตภาพที่มั่นคงและสามารถพึ่งพาตนเองได้ให้หลุดพ้นกับดักการปลูกข้าวที่มีต้นทุนสูงและการมีรายได้เพิ่มจากการขายข้าว ที่มีคุณภาพได้ (2) การพัฒนาวิถีการทำนาเชิงพาณิชย์แบบพึ่งตนเอง ใช้หลักวิถีการปลูกข้าวอย่างยั่งยืนเพื่อความอยู่รอดทั้งด้านเศรษฐกิจที่ ต้องเริ่มจากการปรับเปลี่ยนทัศนคติและพฤติกรรมกรรมการปลูกข้าวของตนเอง สอดคล้องกับ ทศนีย์ วีระกันต์ (2557) ที่กล่าวถึงความยั่งยืนของการทำนา การปลูกข้าวของเกษตรกรชาวนา ต้องเชื่อมโยงผสมผสานระหว่างความยั่งยืนทั้งนี้ ต้องอาศัยความสัมพันธ์ระหว่างระบบการผลิต

ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรมการปลูกข้าวและการดำรงอยู่ภายใต้การผลิตแบบพึ่งพิงธรรมชาติ เป็นการผลิตเพื่อขายสู่ระบบเกษตรกรรม เชิงพาณิชย์ (Agriculture commercial) มีการใช้เทคโนโลยีและเครื่องจักรเพื่อตอบสนองการจำหน่ายมากขึ้น เป็นรูปแบบหนึ่งของการทำนา ในปัจจุบันที่ประยุกต์ใช้เทคโนโลยี เครื่องมือ อุปกรณ์ที่ทันสมัยมาช่วยทุนแรง แต่ถึงอย่างไร การทำนาเชิงพาณิชย์ควรให้ความสำคัญกับการปลูกข้าวบนพื้นฐานวิถีชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมถึงการให้ความสำคัญในเรื่องการบริหารจัดการ

สรุปผล และข้อเสนอแนะ

จากผลการศึกษาดังกล่าวข้างต้นสรุปได้ว่าวิถีชีวิตและวิถีการทำนาของเกษตรกรชาวนา จังหวัดฉะเชิงเทรา มีการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นพลวัตตามความก้าวหน้าทางการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะด้านรายได้/ต้นทุนการปลูกข้าว, ด้านการเพาะปลูก, ด้านครอบครัว/สังคม, และด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น/เทคโนโลยี ส่วนกระบวนการเรียนรู้การพึ่งตนเอง เป็นการเรียนรู้เพื่อแสวงหาทางออกของความล้มเหลวและความอ่อนแอมีองค์ประกอบสำคัญ 4 ส่วน ได้แก่ การรับรู้การพึ่งตนเอง, การทำความเข้าใจเพื่อการพึ่งตนเอง, การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตและวิถีการทำนา รวมทั้งการมีความสามารถในการแก้ไขปัญหา สำหรับข้อเสนอแนะแนวทางการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนา ต้องอาศัยการพัฒนาศักยภาพด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นและองค์ความรู้ของเกษตรกรชาวนา, การพัฒนาระบบการบริหารจัดการตนเองและการ

เข้าถึงเทคโนโลยีของเกษตรกรชาวนา, การพัฒนาและเปิดโอกาสให้เกษตรกรชาวนามีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกลุ่ม/เครือข่าย, การพัฒนาเพื่อยกระดับรายได้และลดปัจจัยการผลิต/การปลูกข้าวที่ไม่จำเป็น, ตลอดจนการพัฒนาระบบตลาดและการรองรับผลผลิตข้าวที่มีคุณภาพ ทั้งหมดนี้จะนำไปสู่การพึ่งตนเองของเกษตรกรชาวนาอย่างยั่งยืน

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยฉบับนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากงบประมาณเงินรายได้ของคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลพระนคร

ประจำปี พ.ศ. 2561 ผู้วิจัยขอขอบคุณคุณครูนิยม จันทร์โกศล ที่ปรึกษาหลักด้าน การวิจัยเกษตรกรชาวนา ในฐานะเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ตรงด้านการทำเกษตรกรรมและเป็นเกษตรกรชาวนาต้นแบบที่ได้รับการยอมรับในระดับจังหวัดและอำเภอ คอยให้คำแนะนำ ตรวจสอบ ตรวจสอบ เพื่อให้งานวิจัยฉบับนี้มีความสมบูรณ์ที่สุด และขอขอบคุณดร.พิมพ์ดี จันทร์โกศล ผู้ประสานงานและพาลงพื้นที่เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลกับกลุ่มเกษตรกรชาวนาต้นแบบและผู้เกี่ยวข้อง รวมทั้งขอความร่วมมือกับหน่วยงานต่างๆ เป็นอย่างดี

เอกสารอ้างอิง

- กรมส่งเสริมวัฒนธรรม. (2559). วัฒนธรรม วิถีชีวิตและภูมิปัญญา. กระทรวงวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด.
- กาญจนา เจริญสี. (2558). คู่มือการฝึกอบรมโครงการวิทยากรหลักสูตรการพัฒนานักวิจัย. กรุงเทพฯ: สำนักงาน คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติและสมาคมนักวิจัย.
- โกวิท พวงงาม. (2553). การจัดการตนเองของชุมชนและท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: บพิธการพิมพ์.
- ฉันทนา โสวัตร. (2553). เมื่อการศึกษาเรียนรู้กลายเป็นเครื่องมือขึ้นราคานิยมทางวัตถุ. พลังแห่งการศึกษาเพื่อสังคมไทย. ภาควิชาศึกษาศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ พี.เอ.ลีฟวิ่งจำกัด.
- ทัศนีย์ วีระกันต์, บรรณาธิการ. (2557). คู่มือดำเนินงานขับเคลื่อนเกษตรกรรมยั่งยืนสู่อาหารเพื่อสุขภาพ. สำนักสนับสนุนสุขภาพชุมชน. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).
- สุวิธิตา จรุงเกียรติกุล. (2558). ปรัชญาและมโนทัศน์สังคมแห่งการเรียนรู้. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุวัฒน์ เรืองศิลป์. (2557). การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของชาวนาไทยในตำบลคุชูด อำเภอ สทิงพระ จังหวัดสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2504-2556. ปรัชญาดุสิตบัณฑิตสาขาวิชาการจัดการเพื่อการพัฒนา. มหาวิทยาลัยราชภัฏราชชนครินทร์.
- เสรี พงศ์พิศ. (2553). ปฎิรูปสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พลังปัญญา.

- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. (2550). ทฤษฎีและกลยุทธ์การพัฒนาสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. (2552). ทฤษฎีใหม่หลักการพึ่งตนเองที่ยั่งยืน. กรุงเทพฯ: บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์จำกัด.
- สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. (2555). จรรยาวิชาชีพอิจัยและแนวปฏิบัติ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ (สปรส.). (2545). รวมพลังสร้างสุข. กรุงเทพฯ: สำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ (สปรส.). ม.ป.ท.
- สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมภาคกลาง.(2553). วิถีชีวิตชนวนาภาคกลาง โจทย์ใหม่ภายใต้กระแสความเปลี่ยนแปลง. นนทบุรี. ม.ป.ท.
- อรศรี งามวิทย์พงศ์.(2551). กรอบความคิดเพื่อการศึกษาชุมชนอย่างบูรณาการ.มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ม.ป.ท.
- อุทัย ดุลยเกษม (2545). สังคมศาสตร์เพื่อการพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับการวิจัยและการพัฒนา. อัญญา: โรงพิมพ์เทียนวัฒนา.
- Abdullah, M., Cuixia, L., Ghazanfar, S., Rehman, A., Ghazanfar, B., and Saud, S. (2013). Problems Faced by Rice Growing Farmers and Their Behavior to the Government Policies: A Case from Pakistan. *Journal of Biology, Agriculture and Healthcare*. 3(16). (pp.1-9).
- Miles, M. B. and Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*, 2nd Ed. Thousand Oaks: Sage.
- Strauss, A., and Corbin, J. (1994). *Grounded Theory Methodology: An Overview*. In N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative* Thousand Oaks, CA: SAGE.

Translated Thai References

- Department of Cultural Promotion. (2016). *Culture, Way of life and wisdom*. Ministry of Culture. Bangkok: Rungsilp Printing (1977) Company Limited. (In Thai).
- Kanchana Ngourungsi. (2015). *Training Handbook for The Project “Training for the Trainer”*. Bangkok: Office of the National Research Council and the Association of Researchers. (In Thai).
- Kovit Phuang-ngam. (2010). *Community and Local Self-Governance*. Bangkok: Bophit Printing. (In Thai).

- Chantana Sovat. (2010). When Learning Becomes a Guide to Material Values. The Power of Education for Thai Society. Mahidol University. Bangkok: P.A. Living Printing Co., Ltd. (In Thai).
- Tassanee Veerakan, Editor. (2014). Handbook for Driving Sustainable Agriculture to Healthy Food. Office of Health Promotion Foundation (SSO). (In Thai).
- Suwitida Charungkiattikul. (2015). Philosophy and Concepts of Learning Society. Bangkok: Chulalongkorn University. (In Thai).
- Suwat Ruangsin. (2014). The Adaptation of the Way of Life and Mode of Production of Thai Farmers in Tambon Kookhud, Amphoe Sathingpra, Changwat Songkhla between 1961-1913. Rajabhat Rajanagarindra University. (In Thai).
- Seri Pongpit (2010). Thai Social Reform. Bangkok: Wisdom Publishing House. (In Thai).
- Sanya Sanyawiwat. (2007). Social Development Theory and Strategy. Bangkok: Chulalongkorn University. (In Thai).
- Office of the Royal Development Projects Board (ORDPB) (2009). New Theory of Sustainable Self-Reliant Principles. Bangkok: Rungsilp Printing Company Limited. (In Thai).
- National Health System Reform Office (HSRO). (2002). Total Power to Create Happiness. Bangkok: (SESA). (In Thai).
- Office of the National Health System Reform (SESA). (2002). Combining The Power to Create Happiness. Bangkok: (SESA). (In Thai).
- Office of Economic and Social Development, Central Region. (2010). The Way of Life of Farmers in The Central Region New Problems Under the Changing Trend. Nonthaburi. (In Thai).
- Onsri Ngamwittayapong. (2008). Conceptual Framework for Community Education Integration. Thammasat University. (In Thai).
- Uthai Dulyakasem (2002). Social Sciences for the Development of Research and Development Concepts. Ayutthaya: Tienwattana Printing Factory. (In Thai).